

ЦИВІЛЬНЕ, ПІДПРИЄМНИЦЬКЕ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО

УДК 347.91/.95

С. О. КОРОЄД

ПОГЛЯДИ НА ПРАВОВУ ПРИРОДУ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУ В ПРАЦЯХ ДОРЕВОЛЮЦІЙНИХ ВЧЕНИХ-ПРОЦЕСУАЛІСТІВ

За допомогою історико-правового методу, для з'ясування правової природи цивільного процесу висвітлюються і аналізуються погляди відомих дореволюційних вчених-процесуалістів. Одним із визнаних науковцями постулатів є розуміння правової природи діяльності судді в цивільному судочинстві, яка розкривається через розуміння цивільного процесу. Одночасно відбувається закладення розуміння мети цивільного процесу і ролі суду в цивільному судочинстві. Встановлено, що мета цивільного процесу визначалася перетворенням спірного цивільного позову в безспірний, а діяльності суду – відновленням права. Окреслено сучасні тенденції дослідження цивільного процесу як соціальної цінності, започатковані дореволюційними вченими-процесуалістами.

Ключові слова: дореволюційний цивільний процес, цивільна процесуальна діяльність, правосуддя, позов, захист прав, соціальна цінність.

Короєд С. А. Взгляды на правовую природу гражданского процесса в трудах дореволюционных ученых-процессуалистов

С помощью историко-правового метода, для выяснения правовой природы гражданского процесса освещаются и анализируются взгляды известных до-

революционных ученых-процессуалистов. Одним из признанных учеными постулатов является понимание правовой природы деятельности судьи в гражданском судопроизводстве, которая раскрывается через понимание гражданского процесса. Одновременно происходит заложение понимания цели гражданского процесса и роли суда в гражданском судопроизводстве. Установлено, что цель гражданского процесса определялась преобразованием спорного гражданского иска в бесспорный, а деятельности суда – восстановлением права. Определены современные тенденции исследования гражданского процесса как социальной ценности, основанные дореволюционными учеными-процессуалистами.

Ключевые слова: дореволюционный гражданский процесс, гражданское процессуальное действие, правосудие, иск, защита прав, социальная ценность.

Koroied Sergiy. Views on the legal nature of the civil process in the works of pre-revolutionary scientists in procedural sphere

With the help of historical and legal method to clarify the legal nature of civil procedure of civil process it is covered and analyzed the views of the famous pre-revolutionary scientists in procedural sphere. One of the tenets recognized by scientists is understanding of legal nature of the activity of the judge in civil proceedings, which is revealed through the understanding of civil procedure. Simultaneously, it is carried out inception of understanding of the purpose of civil procedure and the role of the court in civil proceedings. It is established that the purpose of civil procedure determines the conversion of the disputed civil claim in undeniable, and the activities of the court – remedy of rights. It is identified current trends in research of civil process as a social value based on pre-revolutionary scientists in procedural sphere.

Key words: pre-revolutionary civil procedure, civil procedural activities, justice, claim, protection of rights, social value.

Відсутність нових наукових доктрин в цивільному процесі і наукової критики існуючих, незрозумілість предмета науки, її методології, прикладного значення, необхідність переосмислення стану цивільної процесуальної науки, – все це впливає на визначення об'єкту дослідження, в центрі якого перебуває цивільна процесуальна діяльність, її мета і завдання та роль суду при здійсненні правосуддя в цивільних справах. Незважаючи на те, що цивільна процесуальна діяльність здійснюється відповідно до норм цивільного процесуального права, які є чинними на момент здійснення тих чи інших процесуальних дій і мають свій вплив на визначення природи цих процесуальних дій, все одно так чи інакше для розуміння характеру цивільної процесуальної діяльності, ролі суду в ній в про-

цесуальних дослідженнях важко обійтися без застосування історико-правового методу.

Особливий історико-правовий інтерес становлять праці дореволюційних процесуалістів (зокрема, Є.В. Васьковського, Ю.С. Гамбарова, А.Х. Гольмстема, І.Є. Енгельмана, К.Д. Кавеліна, К.І. Малишева, Є.О. Нефедьєва, К.П. Победоносцева, Т.М. Яблочкова), в яких було висвітлено основні постулати цивільного процесу, що використовуються в цивільному судочинстві й до нині. Серед таких постулатів є розуміння правової природи діяльності судді в цивільному судочинстві, яка розкривається через розуміння цивільного процесу; відбувається закладення розуміння мети цивільного процесу і ролі суду в цивільному судочинстві. Тому висвітлення основних точок зору вказаних вчених-процесуалістів з приводу зазначених постулатів та формулювання їх узагальненого розуміння є необхідною методологічною передумовою всіх сучасних процесуальних досліджень, що й ставить за мету наша стаття.

Спочатку з'ясуємо розуміння цивільного процесу, щоб в подальшому встановити роль судді в ньому.

Аналіз юридичної літератури свідчить, що дореволюційні вчені-процесуалісти багато уваги приділяли розумінню процесу і його ефективності. Так, І.Є. Енгельман писав, що при недостатньо розвиненому цивільному праві або мінливості окремих його правил приватна особа ще може відвернути шкідливі для себе наслідки внесенням в договори і умови докладних правил на всякі випадковості, але дію неправильних і нелогічних постанов процесу вже неможливо відвернути. Вони завдають, причому неминучу, шкоду всьому громадянському ладу, послаблюючи в народі почуття правди і справедливості, підкопуючи правовий лад в самому його корені. Шкідливий вплив неякісного цивільного права в багатьох випадках може бути усунено правим і скорим судом, але найкращий цивільний кодекс залишається мертвою буквою при неправильному і повільному процесі¹. Є.В. Васьковський також вважав, що чим коротше і легше шлях від пред'явлення позову до судового рішення, тим процес досконаліше².

Ю.С. Гамбаров зауважував, що цивільний процес займається правом саме в цьому стані його практичного здійснення і являє собою ніщо інше, як форму судового здійснення норм матеріального

цивільного права з метою захисту таких же інтересів, які передбачаються матеріальним правом, але недостатньо їм забезпечуються. Кінцева мета процесу полягає в тому, щоб право не тільки існувало, але і діяло, так як шляхом процесу держава сама призводить право до здійснення, застосовуючи примус проти всіх, хто діє всупереч її розпорядженням. Отже, цивільний процес є порядком примусового здійснення цивільного права і зводиться до сукупності норм, що визначають образ дії, як існуючих органів захисту права, так і осіб, що користуються цим захистом, або так чи інакше залучених до нього. Звідси видно, що норми цивільного процесу мають значення санкцій для норм цивільного права, які були б значно ослаблені, а часто позбавлені і будь-якої сили, якби поруч з ними не стояли процесуальні норми. Сутність цивільного процесу полягає в тому, що він формалізує і робить цим незаперечними різні конкретні права³.

Інша ознака, якою характеризується цивільний процес, на думку Є.В. Васьковського, полягає у його зручності для сторін і суддів. Він вважав, що порядок судочинства повинен бути таким, щоб громадянин, який потребує захисту свого права, міг швидко і легко отримати його, і в той же час, щоб суд, до якого громадянин звернувся, був спроможний без зайвої витрати праці задовольнити його вимоги. Чим коротше і легше шлях від пред'явлення позову до судового рішення, – писав Є.В. Васьковський, – тим процес досконаліше. Вчений зауважував, що зручність провадження в порівнянні з правильністю рішень має другорядне значення. Процес, в якому справи вирішувалися б швидко і легко, але неправильно, не представляв би для громадян ніякої цінності. Вони всіляко уникали б звернення до суду і вдавалися б до інших способів вирішення спорів: третейських судів, мирових угод, самоправства. Вимога зручності процесу являє собою застосування до сфери процесу загальної засади політичної економії: з найменшими зусиллями досягати найбільших результатів. Тому його цілком доречно назвати постулатом процесуальної економії, яка, на думку Є.В. Васьковського, може виражатися, по-перше, в заощадженні часу, або швидкості, по-друге, в полегшенні праці, або простоті, і, по-третє, в зменшенні витрат, або дешевизні провадження⁴.

При огляді гарантій правильного відправлення правосуддя Є.В. Васьковським було зазначено, що до їх числа належить також

раціональна організація порядку судочинства. І дійсно, недостатньо створити хороший суддівський персонал; потрібно ще обставити діяльність суддів такими умовами, які, з одного боку, давали б їм можливість правильно вирішувати справи, а з іншого боку, забезпечували б сторони від їхнього свавілля. Деякі принципи раціонального судочинства зумовлюються самою сутністю позовного процесу – в тому сенсі, що їх не можна замінити будь-якими іншими, не перекручуючи сутності та завдань цього процесу. Встановити інші принципи можна, вважав Є.В. Васьковський, виходячи з постулатів процесу, тобто з тих основних вимог, яким має задовольняти раціональне судочинство⁵.

Вважалося, що всі правила судочинства повинні передбачати чотири наступні умови: 1) справедливість рішення; 2) ясність; 3) економію і 4) відсутність зайвих докорів сумління⁶.

При цьому, як зазначав К.І. Малишев, сам процес всюди має одну й ту саме мету: дослідити юридичні відносини між сторонами і застосувати до них норми об'єктивного права. Звідти і логічні моменти суду всюди однакові: позови, захист, змагальність, докази, рішення. В самому порядку цих моментів, в самих гарантіях правого суду немає нічого свавільного, тому що людський розум для пізнання істини і для міркування дійсності із законами потребує одних й тих самих засобів і слідує однаковими шляхами⁷.

Кінцеву мету процесуальних обрядів і форм К.І. Малишев вбачав в тому, щоб забезпечити належне розкриття перед судом спірних відносин і правильне вирішення їх на підставі системи цивільного права. Але саме тому, що вони необхідні для цієї мети, їх порушення тягне за собою різні невігідні наслідки, які відображаються і на самих правах. Судове рішення може відмовити заявнику в охороні навіть дійсного права, якщо його захист в процесі був недостатнім, якщо пропущені строки, встановлені для судових дій сторони, або не дотримані істотні формальності цих дій. Набравши остаточної законної сили, рішення стає новою підставою, що визначає відносини сторін безповоротно, хоча б попередні їх стосунки були їм змінені чи припинені⁸.

При цьому, умови виникнення процесу мають бути належні до волі суду і його діяльності, як її прояву; остання при цьому нормована законом і спрямована на досягнення визначеної законом мети,

а тому характеризується єдністю, цілісністю; всі інші процесуальні явища дійсні, як такі, остільки, оскільки дійсна діяльність суду, і значення їх виявляється лише в тому, що вони справляють той чи інший вплив на останню, зливаючись, таким чином, з нею. Все це переконує Є.О. Нефедьєва в тому, що процес, як юридичне явище, є не правовідношення, а діяльність (юридична) суду, як органу судової влади держави⁹.

У зв'язку з цим, визнавши процес діяльністю, Є.О. Нефедьєв фактично запровадив використання в процесуальних дослідженнях діяльнісного підходу. Він зазначав, що "процес є провадження, тобто це є діяльність"¹⁰. Той рух, який помічається в процесі, – вважав Є.О. Нефедьєв, – є рух тільки діяльності"¹¹.

Динамічний характер цивільного процесу підкреслювали й інші вчені. Є.В. Васьковський, наприклад, теж писав, що цивільний процес "не залишається нерухомим, а розвивається, розгортається і переходить зі стадії в стадію"¹².

Враховуючи те, що процес розглядали як діяльність, головну увагу було приділено його меті (цілям).

Існування судів, – вважав Є.В. Васьковський, – викликано необхідністю конкретизувати абстрактні норми права для застосування до окремих випадків. Суди є таким чином посередниками між законом і життям, посередниками, необхідними тому, що закони не можуть застосовувати себе самі. Вустами суддів говорить закон. Цим обумовлюється незмірно велике значення гарного суду для нормального розвитку держави. Він є опорою правового порядку; він приводить закони в життя; він відновлює порушені права і карає порушників; завдяки йому люди можуть спокійно користуватися своїм майном і плодами своєї праці¹³.

К.Д. Кавелін вважав, що вся діяльність судді та сторін спрямована в одній цілі: спірний цивільний позов перетворити в безспірний. У цьому сенс для судді – вирішити справу, для сторін – виграти процес, суть вираження однозначна. Але таке перетворення позову із спірного в безспірний також не може відбуватися інакше, як за відомими, постійними і визначеними правилами. Вони необхідні для того, щоб позов перетворювався із спірного в безспірний вільно, згідно з істиною і незалежно від свавілля осіб, які є діями. Сукупність правил, що визначають взаємні відносини суддів, сторін і спір-

ного цивільного позову та поступовий, правильний хід перетворення цивільного позову із спірного в безспірний, на думку К.Д. Кавеліна, і утворює вчення про цивільне судочинство¹⁴.

Т.М. Яблочков теж вважав, що діяльність суду переслідує подвійну мету: відновлювати права, утверджувати права. Система судових дій, що мають на меті: 1) або охорону цивільних прав з приводу порушення або спору про право, або 2) встановлення та огороження цивільних прав на випадок їх порушень, називається цивільним судочинством¹⁵.

Отже, дореволюційні вчені процесуалісти майже однаково розкривали правову природу цивільного судочинства, розуміли його вплив на стан захисту цивільних прав та залежність ефективності цивільного процесу від його правильності, легкості та швидкості, зручності для сторін і суддів, мінімальної витрати праці останніх, дешевизні провадження. Допускалося, що позивачу може бути відмовлено в захисті навіть дійсного права, якщо його захист в процесі був недостатнім, якщо пропущені строки, встановлені для судових дій сторони, або не дотримані істотні формальності цих дій. Цивільний процес при цьому розглядався саме як діяльність суду та інших учасників, тобто яка динамічна категорія. При цьому майже одноставно визначали мету цивільного процесу – спірний цивільний позов перетворити в безспірний, а діяльності суду – відновлення права.

На теперішній час майже всі ці постулати залишаються неодмінними характеристиками цивільної процесуальної форми.

Хоча окремі погляди на цивільний процес й зазнали змін. Так, зокрема, визнаючи цивільний процес формою судового здійснення норм матеріального цивільного права, вчені-процесуалісти визначали його порядком примусового здійснення цивільного права. Таким чином, фактично визнавали обслуговуючий характер цивільного процесу для норм матеріального права, а цивільне процесуальне право – обслуговуючою галуззю. Сьогоднішні тенденції розвитку науки цивільного процесуального права дають підстави для протилежного висновку – цивільне процесуальне право не є підхідним від цивільного права.

Змінились є деякі інші теоретичні засади цивільного процесу. Так, наприклад, Статутом цивільного судочинства 1864 р. було пе-

редбачено, що приватні особи або товариства, права яких, засновані на законі, будуть порушені розпорядженням урядових місць або осіб, можуть пред'явити суду позов про поновлення порушених прав¹⁶. Тобто позов розглядався як вимога саме до суду). На сьогодні ж, як відомо, є й інші концепції розуміння позову¹⁷.

Таким чином, історичний досвід розвитку теоретичних засад цивільного процесу має велику методологічну цінність в дослідженні проблем цивільного процесу. Дореволюційні вчені-процесуалісти вже намітили соціальну спрямованість цивільного процесу. Тому на сьогодні, з урахуванням тенденцій сучасності, цивільний процес має досліджуватися як соціальна цінність, ефективність якого має забезпечуватися за допомогою його уніфікації, диференціації і гармонізації.

1. *Энгельман И. Е.* Учебник русского гражданского судопроизводства. Юрьев, 1904. С. 30. 2. *Васьковский Е. В.* Учебник гражданского процесса. Москва, 1914. С. 287. 3. *Гражданский процесс.* Курс лекций, читанных проф. Ю. С. Гамбаровым. 1894-95 ак. г. // Хрестоматия по гражданскому процессу: Учебное пособие / Под общ. ред М. К. Треушников. Москва: Юридическое бюро "ГОРОДЕЦ", 1996. С. 10. 4. *Васьковский Е. В.* Учебник гражданского процесса / Е. В. Васьковский; под редакцией и с предисловием В. А. Томсинова. Москва: Издательство "Зерцало", 2003. С. 95. 5. Там же. С. 94. 6. *О судебных доказательствах:* трактатъ Иереміи Бентама по изданію Дюмона. Переведенъ съ французскаго И. Горонвичемъ. Кіевъ : Типографія М. П. Фрица, 1876. С. 2. 7. *Курс гражданского судопроизводства:* сочиненіе Кронида Малышева. Томъ первый. Изд. второе, испр. и доп. Санкт-Петербургъ: Типографія М. М. Стасюлевича, 1876. С. 6. 8. Там же. С. 19-20. 9. *Нефедьев Е. А.* Единство гражданского процесса. Казань: Типографія Императорского Университета, 1892. С. 20. 10. *Нефедьев Е. А.* Основные начала гражданского судопроизводства. Казань, 1895 // Избранные труды по гражданскому процессу / Е. А. Нефедьев ; Редкол.: Абова Т. Е., Боннер А. Т. и др. Краснодар Сов. Кубань, 2005. С. 228. 11. *Нефедьев Е. А.* Избранные труды по гражданскому процессу. Краснодар, 2005. С. 245. 12. *Васьковский Е. В.* Учебник гражданского процесса. Краснодар, 2003. С. 222. 13. *Васьковский Е. В.* Учебник гражданского процесса. Москва, 1914. С. 22. 14. *Кавелин К.* Основные начала русского судопроизводства и гражданского судопроизводства, в период времени от Уложения до Учреждения о губерниях. Москва: Типография Августа Семена при Императорской Медико-хирургической Академии, 1844. С. 47. 15. *Яблочков Т. М.* Учебник русского гражданского судопроизводства. Ярославль: Книгоиздательство И. К. Гассанова, 1912. С. 8. 16. *Сводъ законовъ Российской Имперіи.* Томъ Шестнадцатый. Часть 1. Уставъ гражданского

судопроизводства. Петроградъ: Государственная типографія, 1914. 399 с.
17. *Короид С. О.* Новый взгляд на теорию позову в цивільному процесі // Судова апеляція. 2014. № 4 (37). С. 65–69.

***Koroied Sergiy.* Views on the legal nature of the civil process in the works of pre-revolutionary scientists in procedural sphere**

The absence of new scientific doctrines in a civil trial and scientific criticism of existing obscurity of the subject of science, its methodology, practical importance, the need for reconsideration of civil procedural science – all this affects the definition of the research object, the center of which is civil procedural activities, its purpose and the tasks and role of the court in carrying out of justice in civil cases. Despite the fact that civil procedural activities carried out in accordance with the rules of civil procedural law which are in force at the time of the implementation of certain legal proceedings and have an impact on the determination of the nature of these proceedings, still some way to understanding the nature of civil procedural activities, the role of the court in it in the procedural research it is difficult to do research without the use of historical and legal method.

Particular historical and legal interest have the works of pre-revolutionary scientists in procedural sphere (including E.V. Vaskovskoho, Y.S. Gambarov, A.H. Holmstem, I.E. Engelmann, K.D. Kavelin, K.I. Malyshev, E.A. Nyefyedyev, K.P. Pobedonostsev, T.M. Yablochkov), which cover the basic tenets of civil procedure used in civil proceedings and to this day. Among these tenets is understanding of legal nature of a judge's activity in civil proceedings, which is revealed through the understanding of civil procedure; it is carried out inception of understanding of the purpose and role of civil procedure and purpose of court in civil proceedings. That is why coverage of these basic viewpoints of scientists in procedural sphere on these postulates and the formulation of a generalized understanding is a necessary precondition of modern methodological procedural studies and which is the purpose of our article.

It is established that pre-revolutionary scientists in procedural sphere almost equally revealed the legal nature of civil proceedings, understood its impact on the protection of civil rights and dependence of civil process effectiveness on its accuracy, ease and speed, convenience for the parties and judges, minimal cost of labor, cheapness of proceedings. It was assumed that the claimant can be denied in protection of a valid right even if his defense in the process was insufficient, if it were missed deadlines set for court action, or were not met the essential formalities of these actions. Civil process is thus seen as an activity of court and other participants, which is a dynamic category. Almost unanimously it was determined the purpose of civil procedure – controversial civil action to transform in undisputable, and of the court –restoration of rights.

At present, almost all of these tenets are essential characteristics of civil procedural form.

Thus, the historical experience of development of theoretical principles of civil process has great methodological value in the study of problems of civil process. Pre-revolutionary scientists in procedural sphere have charted the social orientation of civil

procedure. So today, given the trends of our time, civil procedure should be investigated as a social value, whose effectiveness is ensured through its unification, differentiation and harmonization.

Key words: pre-revolutionary civil procedure, civil procedural activities, justice, claim, protection of rights, social value.

УДК 347.254:347.961.1:347.91 (477)

О. О. КАРМАЗА

ЗАХИСТ ЖИТЛОВИХ ПРАВ У ЦИВІЛІСТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ

Розкриваються особливості захисту житлових прав громадян нотаріального, цивільного та виконавчого процесах. Звертається увага на самостійність і можливість паралельного існування нотаріального, цивільного та виконавчого процесів у сфері захисту житлових прав громадян в Україні. Визначено основні аспекти взаємодії нотаріального, цивільного та виконавчого процесів. Доведено, що охорона та захист прав громадян потребує комплексного дослідження: від реалізації суб'єктивних прав у нотаріальному процесі, їхньому захисті у цивільному процесі та відновленні – у виконавчому процесі. Відтак, об'єднання нотаріального, цивільного та виконавчого процесів спільною метою, а саме, охорона та захист суб'єктивних прав громадян, пропонуємо розглядати в теорії цивілістичного процесу.

Ключові слова: нотаріальний процес, цивільний процес, виконавчий процес, захист прав, захист житлових прав.

Кармаза А. А. Защита жилищных прав в цивилистическом процессе

Раскрываются особенности защиты жилищных прав граждан в нотариальном, гражданском и исполнительном процессах. Обращается внимание на самостоятельность и возможность параллельного существования нотариального, гражданского и исполнительного процессов в сфере защиты жилищных прав граждан в Украине. Определены основные аспекты взаимодействия нотариального, гражданского и исполнительного процессов. Доказано, что охрана и защита прав граждан требует комплексного исследования от реализации субъективных прав в нотариальном процессе, их защите в гражданском процессе и восстановлении в исполнительном процессе. Поэтому объединение нотариального, гражданского и исполнительного процессов

© Кармаза Олександра Олександрівна – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільно-правових дисциплін Інституту права ім. князя Володимира Великого Міжрегіональної Академії управління персоналом